

технологічний та цікавий процес. Такий досвід переконує: коли історія поєднується із сьогоденням, народжується справжнє розуміння того, хто ми є і за що ми боремося.

Список використаних джерел

1. Енциклопедія українознавства: Словникова частина: [в 11 т.] / Наукове товариство імені Шевченка; гол. ред. проф., д-р Володимир Кубійович. Париж - Нью-Йорк: Молоде життя, 1955-1995.
2. Я.В. Верменич, О. І. Бонь. Канів. *Енциклопедія історії України* : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. К. : Наукова думка, 2007. Т. 4 : Ка - Ком. С. 80.
3. Національний музей Тараса Шевченка. URL: https://museum-portal.com/ua/muzeyi/13_nacionalniy-muzey-tarasa-shevchenka
4. Трепівка. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=gezG8ZYFGv8>
5. Олександрівщина туристична. URL: <https://oleks-selrada.gov.ua/oleksandrivshchyna-turystychna/buklet-mandruiemo-oleksandrivshchynoiu-2/>
6. Тясминський каньйон. URL: https://www.youtube.com/watch?v=1k8NSl1gFjA&embeds_referring_euri=https%3A%2F%2Fwww.google.com%2F&source_ve_path=MjM4NTE
7. Село Михайлівка. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=s47yN47yIDQ&t=1s>
8. Топ найцікавіших місць Черкас, які варто відвідати. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=4APGXbKRPJ8&t=1s>

4.3. МЕТОДИЧНІ ПРАКТИКИ РЕАЛІЗАЦІЇ ЗМІСТУ ОСВІТНІХ ГАЛУЗЕЙ

АКТУАЛЬНІ МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ УЧНІВ 9 КЛАСІВ У КОНТЕКСТІ ВИМОГ НУШ (ГРОМАДЯНСЬКА ТА ІСТОРИЧНА ОСВІТНЯ ГАЛУЗЬ)

Наталія ЧЕРТКОВА,

завідувач науково-методичної лабораторії суспільно-гуманітарних та естетичних дисциплін комунального закладу «Кіровоградський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти імені Василя Сухомлинського»

Сучасний етап розвитку українського суспільства, зумовлений викликами воєнного стану, євроінтеграційними процесами та системною трансформацією освіти, вимагає виховання свідомого, відповідального та критично мислячого громадянина. Реалізація реформи «Нова українська школа» на рівні базової середньої освіти та впровадження нового Державного стандарту

базової середньої освіти зміщують акценти з пасивного засвоєння знань на формування ключових компетентностей і наскрізних умінь.

Важливою у цьому процесі є громадянська компетентність, яка разом із соціальною становить єдиний комплекс, спрямований на соціалізацію особистості, розвиток її здатності діяти як відповідальний громадянин, брати активну участь у суспільному та культурному житті.

Сучасний соціокультурний контекст, інформаційні війни вимагають від педагога не просто трансляції історичних чи правових фактів, а формування стійкої громадянської компетентності.

Відповідно до Державного стандарту базової середньої освіти, громадянська компетентність – це здатність особистості активно, відповідально та ефективно реалізовувати свої права та обов'язки з метою розвитку демократичного суспільства. На уроках історії, правознавства й громадянської освіти ми формуємо не «пасивного носія знань», а активного громадянина.

Перелік основних громадянських компетентностей визначено в Додатку 1 до Концепції розвитку громадянської освіти в Україні (в редакції Розпорядження КМУ від 08.10.2022 р. № 893-р):

1) розуміння власної громадянської ідентичності, державної приналежності, національної, етнічної та культурної ідентичностей, повага до інших культур та етносів;

2) здатність плекати українські традиції та духовні цінності, володіти відповідними знаннями, вміннями та навичками, поділяти європейські цінності, спроможність реалізувати свій потенціал в умовах сучасного суспільства;

3) розуміння значення національної пам'яті, особливості її розвитку, впливу на суспільно-політичні процеси;

4) знання принципів демократії та здатність застосовувати їх у повсякденному житті; розуміння та сприйняття цінності прав та свобод людини, вміння відстоювати свої права та права інших;

5) розуміння та сприйняття принципів рівності та недискримінації, толерантності, соціальної справедливості, доброчесності, вміння втілювати їх у власні моделі поведінки, здатність попереджувати та вирішувати конфлікти;

6) знання та розуміння державного устрою, принципів і шляхів формування державної політики у всіх сферах суспільного життя на національному, регіональному та місцевому рівнях;

7) знання механізмів участі в суспільному, суспільно-політичному та державному житті, вміння їх застосовувати разом з прийняттям рішень на місцевому, регіональному і національному рівнях; відповідальне ставлення до своїх громадянських прав і обов'язків, пов'язаних з участю в суспільно-політичному житті;

8) здатність формувати та аргументовано відстоювати власну позицію, поважаючи відмінні думки/позиції, якщо вони не порушують прав та гідності інших осіб;

9) здатність критично аналізувати інформацію, розглядати питання з різних позицій, приймати обґрунтовані рішення;

10) здатність до соціальної комунікації, солідарних дій та вміння співпрацювати, формувати групи задля вирішення проблем спільнот різного рівня, зокрема шляхом волонтерської діяльності.

Громадянська компетентність формується через три взаємопов'язані виміри:

Знання та розуміння (права людини, демократія, критичне мислення, історичний контекст формування державності).

Уміння та навички (критичний аналіз джерел, медіаграмотність, участь у дискусіях, співпраця в команді, вирішення конфліктів).

Цінності та ставлення (повага до гідності людини, верховенство права, патріотизм, толерантність, відповідальність за власні рішення).

Для розуміння сутності громадянської компетентності важливими є такі моменти: ключова компетентність, що характеризується спроможністю людини здійснювати складні поліфункціональні, поліпредметні, культуродоцільні види діяльності, ефективно розв'язуючи проблеми; в її основі лежать громадянські цінності, що уналежнюють ідеали, переконання та моральну позицію особистості; формування громадянської компетентності може здійснюватись виключно в спільній діяльності вчителя та учнів; компоненти громадянської компетентності тісно пов'язані між собою і формуються комплексно.

Структура громадянської компетентності учня

<i>Складник</i>	<i>Суть</i>	<i>Вияви</i>
<i>мотиваційно-ціннісний</i>	інтерес до громадянознавчих знань, зацікавленість у громадянській освіті, здатність брати на себе відповідальність, підтримувати інших, вибудовувати з ними взаємодію на паритетних основах активності	наміри, бажання, прагнення особистості досягти поставлених цілей чи уникати їх, здійснювати заплановане чи відмовлятися від його реалізації; усвідомлення й визнання таких цінностей як особистість, гідність людини, толерантність, демократичні принципи життя, повага до прав і свобод людини, демократичних норм, інститутів громадянського суспільства, законів держави
<i>когнітивний</i>	громадянознавчі знання, уявлення про себе, свої соціальні ролі, взаємодію із соціальними інститутами, способи захисту і дотримання прав й свобод людини, взаємодію з владою	знання про права і свободи людини, механізми їх захисту, принципи функціонування органів державної влади та місцевого

		самоврядування, знання прийомів взаємодії із соціальним оточенням, способів впливу при прийнятті рішень та захисті власних інтересів
<i>операційно-діяльнісний</i>	готовність і здатність орієнтуватись у ситуації, прагнення вплинути на те, що відбувається, готовність до компетентної участі в суспільному житті, спроможність приймати рішення, контролювати свою діяльність, навчатися самостійно	вербальні й невербальні, соціальні й комунікативні, інтерактивні й рефлексивні вміння у взаємодії із соціальним оточенням: лідерство, командність, вміння ставити запитання й відповідати на запитання, обґрунтовувати власну позицію, робити свідомий вибір, ухвалювати рішення

Громадянська компетентність повною мірою виявляється лише в реальній життєвій ситуації, адже вона не може бути ізольована від конкретних умов її реалізації – в ній органічно поєднуються мобілізація знань, умінь і способів поведінки особистості, спрямованих на умови конкретної діяльності. При цьому компетентна людина застосовує стратегії, найприйнятніші для виконання тих чи інших завдань. У педагогічному плані громадянська компетентність складається з певної сукупності знань, переживань, емоційно-ціннісних орієнтацій, переконань, які допомагають людині усвідомити своє місце в суспільстві, обов'язок і відповідальність перед співвітчизниками, державою. Відповідно її структурними компонентами є мотиваційно-ціннісний, когнітивний та операційно-діяльнісний. Тому система формування громадянськості має бути спрямована на розвиток особистості у зазначених напрямках.

Сформована громадянська компетентність учня виявляється в сукупності результатів опанування знаннями і вміннями, сформованості навичок і ставлень. Це слугує передумовою саморозвитку й самореалізації особистості, вибудовування нею власної життєвої стратегії та досягнення успіху.

Упровадження концепції «Нова українська школа» на рівні базової середньої освіти докорінно змінює вектор навчання з пасивного засвоєння знань на розвиток життєвих компетентностей. У дев'ятому класі, коли підлітки перебувають на порозі свідомого громадянського вибору та формування власної ідентичності, роль громадянської та історичної освітньої галузі стає критично важливою.

Найбільшу частку історичної освіти складають формування ключових громадянської та соціальної компетентностей, пов'язаних із усвідомленням учнівством національних інтересів, непорушності кордонів української держави, необхідності захисту суверенітету, територіальної цілісності України в умовах реальних політичних, воєнних, інформаційних та інших викликів.

Громадянська компетентність сьогодні – це не просто знання структури державних органів чи прав людини. Це здатність діяти: критично мислити, ухвалювати відповідальні рішення, співпереживати, комунікувати та захищати демократичні цінності у повсякденному житті.

Головний виклик для вчителя історії та громадянської освіти в 9 класі – подолати академізм і відірваність матеріалу від реальності. Дев'ятикласники гостро реагують на фальш і формалізм. Формування компетентності відбувається лише тоді, коли учень бачить зв'язок між темою уроку та своїм життям. Так, замість зазубрювання статей Конституції України або загальних декларацій у контексті НУШ варто здійснити розбір реальних (або наближених до реальності) кейсів. Наприклад, як підліток може захистити свої права як споживача в інтернет-магазині, або як подати електронну петицію до місцевої ради для облаштування скейт-парку. Вивчаючи тему прав людини, учні не просто конспектують теорію, а аналізують реальні оголошення про вакансії на предмет дискримінації або моделюють ситуацію захисту прав споживача у цифровому просторі. Таким чином, навчальний матеріал стає для підлітка не набором сухих параграфів, а інструментом вирішення щоденних життєвих завдань.

Для того, щоб уроки громадянської та історичної галузі «проростали» у діях учнів, методичний арсенал вчителя має базуватися на діяльнісному та інтерактивному підходах.

Прикладом може слугувати не пасивне конспектування теми про модернізацію українських міст у ХІХ столітті, а дослідження учнями історії архітектурних пам'яток чи підприємств власного міста або села. У результаті вони створюють цифровий путівник або пишуть звернення до місцевої влади з пропозиціями щодо збереження занедбаної історичної будівлі у їхньому районі. Знання історії перетворюється на дію із захисту культурної спадщини.

Під час вивчення теми «Громадянське суспільство та волонтерство» дев'ятикласники не просто читають визначення, а грають у симуляційну гру «Адвокаційна кампанія». Вони об'єднуються в групи, обирають реальну проблему (наприклад, безпритульні тварини або відсутність велодоріжок біля школи) і покроково розробляють план дій: від залучення одностудців у соцмережах до створення петиції й отримують реальний алгоритм впливу на життя громади.

У 9 класі учні є активними споживачами цифрового контенту (TikTok, Telegram, Instagram). Формування громадянської позиції неможливе без вміння фільтрувати інформацію, тому приділяємо увагу формуванню критичного мислення та медіаграмотності у часи інфодемії. Медіаграмотність на уроках історії та громадянської освіти – це не просто розмови про «фейки», а конкретні

технологічні прийоми. Оскільки дев'ятикласники вже мають розвинене логічне мислення, тому завдання мають бути дослідницькими та пов'язаними з їхнім цифровим досвідом. Замість лекції про небезпеку дезінформації, вчитель може запропонувати учням рольову гру «Фактчекери в редакції». Підлітки отримують реальні суперечливі дописи з локальних пабліків та за допомогою спеціальних чек-листів перевіряють першоджерела, фото на предмет маніпуляцій та шукають приховану рекламу (джинсу). Результат: навичка критичного аналізу переноситься на їхнє щоденне гортання стрічки новин у смартфонах.

Також надаємо практичні приклади вправ та завдань для розвитку критичного мислення в часи інфодемії, які вчитель може адаптувати для уроків громадянської та історичної освітньої галузі у 9 класі. На уроках громадянської освіти (тема: «Мас-медіа», «Інформація та маніпуляції») можна використати вправу *«Анатомія клікбейту та емоційного контенту»* (суть дії учнів: Інфодемія (надлишок неперевіреної інформації) живиться емоціями – страхом, панікою, надмірною радістю. Учні отримують підбірку реальних або змодельованих заголовків та постів із Telegram-каналів чи TikTok і завдання: визначити «гачки», за допомогою яких маніпулятори вимикають критичне мислення читача. Учні заповнюють так звану «Карту емоційного триггеру»:

Яку емоцію викликає цей текст/відео? (Паніка, гнів, гордість?). Які слова-маркери використано? («Шок!», «Терміново!», «Від нас приховують...»). Які факти наведено, а які оціночні судження ними маскують? Учні вчаться робити «паузу на роздуми» перед тим, як зробити репост емоційної, але неперевіреної новини у свої соцмережі.

Вправа «Штучний інтелект: де правда, а де дипфейк?» формує здоровий скептицизм до візуального контенту в мережі. У 2026 році технології ШІ дозволяють створювати гіперреалістичний контент (фото, аудіо, відео). Вчитель демонструє два згенеровані або реальні медіафайли, що стосуються суспільно важливих тем. Учні отримують завдання: використовуючи алгоритм «SIFT» (Stop; Investigate the source; Find better coverage; Trace claims), перевірити автентичність контенту. Вони шукають першоджерело через зворотний пошук зображень, аналізують артефакти генерації (неприродні тіні, розмиті деталі тексту, дивна міміка) та перевіряють, чи писали про цю подію авторитетні медіа.

У 9 класі вивчається XIX-початок XX століття (період появи масової преси, формування націй та перших масштабних інформаційних воєн). Це ідеальне поле для історичних паралелей із сучасністю. Вправа «Лабораторія пропаганди: Емський указ та Валуєвський циркуляр» пропонує дослідити, як тогочасна Російська імперія виправдовувала заборону української мови за допомогою медіаманіпуляцій та створення «інфодемії» навколо українського руху. Здобувачі освіти отримують завдання проаналізувати тогочасні імперські газети або цитати чиновників і провести паралелі: які методи XIX століття (дегуманізація, заперечення ідентичності, підміна понять) використовуються в сучасній пропаганді проти України й зрозуміти тяглість історичних процесів та формування стійкості до сучасних наративів ворожої пропаганди.

Дев'ятикласники мають працювати як «історики-де detectives». Пропонуйте їм замість готового тексту параграфа проаналізувати:

- карикатури епохи «весни народів» 1848 року;
- спогади очевидців промислового перевороту в Юзівці;
- програмні документи перших українських політичних партій.

Завдання для формування критичного мислення: порівняти, як одну й ту саму подію (наприклад, повстання декабристів чи діяльність Кирило-Мефодіївського товариства) висвітлювали тогочасні офіційні імперські звіти та приватні щоденники учасників.

Зручна шпаргалка для вчителя

Інструмент/Технологія	Що робимо на уроці	Яку навичку НУШ розвиваємо
Метод «Шість капелюхів мислення»	Розбір суперечливої історичної або сучасної події з різних точок зору (факти, емоції, критика, оптимізм, креатив, менеджмент).	Вміння бачити проблему комплексно, а не через чорно-білу призму соцмереж.
Вправа «Факт чи Судження»	Маркування тексту підручника або статті: червоним – особиста думка автора/блогера, зеленим – верифіковані факти (дати, статистика).	Навичка відділяти об'єктивну реальність від суб'єктивних емоційних оцінок спікерів.
Аналіз карикатур та мемів	Розбір сучасних патріотичних або історичних сатиричних малюнків XIX ст.	Вміння зчитувати приховані підтексти, сарказм та метафори, які часто використовують для маніпуляцій думкою.
Метод «Деконструкція фейку»	аналіз реальних новинних стрічок, виявлення маніпуляцій, мови ворожнечі, клікбейтів та ботів	Вміння порівнювати як одну й ту саму історичну подію висвітлювали преса різних країн або тогочасна пропаганда. Це

Інструмент/Технологія	Що робимо на уроці	Яку навичку НУШ розвиваємо
		розвиває імунітет до сучасних інформаційних маніпуляцій.

Громадянська компетентність найкраще формується через соціальне проєктування. Не обов'язково створювати масштабні глобальні проєкти – варто починати з мікрорівня (клас, школа, громада). Наприклад, «Екологічна мапа мікрорайону», «Шкільний бюджет участі: як розподілити кошти на зону відпочинку», «Усна історія: спогади про сучасні події мого міста/села». Громадянська компетентність не розвивається лише в стінах класу. Вона потребує дії. У межах інтегрованих курсів або громадянської освіти учні 9 класів спроможні провести аудит певної локальної проблеми (наприклад, сортування сміття в школі, облаштування укриття, створення безбар'єрного простору). Вони опитують стейкхолдерів, пишуть петицію або звернення до адміністрації школи/міста. Це формує розуміння інструментів локальної демократії.

Підліткам важливо «приміряти» на себе різні соціальні ролі для розвитку емпатії та розуміння механізмів демократії, тому можемо змодельовати судові засідання (наприклад, захист прав людини або історичний суд над диктаторськими режимами) або засідання міської ради для обговорення та ухвалення бюджету громади, де учні діляться на «фракції» чи представляють інтереси різних груп населення (молодь, пенсіонери, підприємці). Симуляційні ігри (судові дебати, засідання ООН чи ВРУ), моделювання законодавчого процесу. Учні діляться на «фракції» або «комітети», розробляють і захищають законопроект (наприклад, «Про екологічну безпеку в школі» або «Про захист тварин»). Це наочно показує, як працює демократія та компроміс.

Громадянська компетентність у 9 класі не повинна обмежуватися лише курсом «Громадянська освіта» чи уроками історії. Вона є наскрізною.

Освітній контент	Як інтегрується громадянська компетентність
Історія України / Всесвітня історія	Осмислення боротьби за права людини, вивчення ціни тоталітаризму, формування поваги до історичної пам'яті та державної ідентичності.

Освітній контент	Як інтегрується громадянська компетентність
Зв'язок з іншими галузями (мова, література)	Розвиток культури ведення дискусії, толерантності до чужої думки, вміння аргументувати власну позицію без агресії.
Позаурочна діяльність	Розвиток шкільного самоврядування (реального, а не номінального), участь у волонтерських ініціативах, благодійних акціях.

Щоб навчання було живим, варто відмовитися від монологічних лекцій на користь активного та інтерактивного навчання. Нижче наведено методичні рішення, адаптовані під специфіку предметів галузі.

Критичний аналіз історичних джерел та сучасного медіапростору. Історія та громадянська освіта мають навчити підлітків розрізняти факти та фейки, маніпуляції та пропаганду. Метод «Деконструкція міфу» (уроки історії). Замість простого вивчення теми, запропонуйте учням проаналізувати історичні радянські чи російські імперські міфи навколо цих подій. Учні працюють як «історичні детективи», зіставляючи міф із першоджерелами.

Вправа «Аналітичні терези» (Громадянська освіта/Правознавство) передбачає аналіз новинного сюжету чи допису в соцмережах. Учні ділять аркуш навпіл: ліворуч виписують факти (те, що можна перевірити), праворуч – оціночні судження, емоційні маркери та маніпуляції.

Кейс-метод (Case-study) та правове моделювання або метод правових та етичних дилем (Правознавство, 9 клас): розгляд реальних або змодельованих ситуацій, де стикаються інтереси різних сторін (наприклад, межа між свободою слова та мовою ворожнечі в інтернеті; права підлітків на працевлаштування та обов'язки роботодавця). Учні мають не просто знайти статтю закону, а аргументувати рішення з позиції захисту прав людини.

Сучасні інструменти штучного інтелекту (наприклад, генеративні текстові моделі) та візуальні платформи можуть стати потужними асистентами вчителя та учнів.

Моделювання подій: запропонуйте учням за допомогою ІІ «змодельовати» інтерв'ю з видатним діячем (наприклад, з Михайлом Драгомановим чи Андреем Шептицьким), поставивши йому запитання про майбутнє України. Головне завдання учня – перевірити, чи збігаються «відповіді» ІІ з реальними історичними поглядами постаті.

Візуалізація епохи: створення цифрових таймлайнів, інтерактивних карт міграційних процесів українців наприкінці ХІХ ст. або ментальних карт ідеологій (лібералізм, консерватизм, соціалізм, націоналізм).

Для реалізації завдань Державного стандарту базової освіти рекомендується дотримуватися таких кроків під час проєктування уроків:

1. *Переосмисліть оцінювання: відтворювальне VS формувальне.* Оцінюйте не обсяг запам'ятованого тексту з підручника, а вміння висловити власну позицію, аргументувати її на основі фактів та поважати думку опонента. Активно використовуйте самооцінювання та взаємооцінювання через картки рефлексії.

2. *Уникайте готових відповідей – формулюйте відкриті запитання.* Замість запитання «Які були причини повстання Х?», запитайте: «Якби ви опинилися на місці лідера повстання Х, які альтернативні шляхи вирішення конфлікту ви б обрали і чому?». Це переводить знання в площину аналізу та оцінювання (вищі рівні таксономії Блума).

3. *Актуалізуйте історичний матеріал через сьогодення.* Вивчаючи тему прав людини в Античності, Середньовіччі чи Модерній історії, завжди робіть місток до сучасності. Порівнюйте Магдебурзьке право з сучасною реформою децентралізації в Україні. Показуйте тяглість демократичних традицій та боротьби за свободу.

4. *Упроваджуйте інструменти платформи «Демократична школа».* Використовуйте вправи з посібників Ради Європи («Компас», «Компасіто», матеріали Програми «Демократична школа»). Такі вправи як «Країна достатку», «Крок уперед», «Права вибору» ідеально адаптовані для учнів 9 класів і легко інтегруються в уроки правознавства та історії.

5. *Створюйте безпечний простір для дискусій (Safe Space).* Обговорення гострих історичних чи суспільних питань можливе лише тоді, коли кожен учень упевнений, що його не висміють. Спільно з класом на першому уроці розробіть «Правила академічного діалогу» (критикуємо ідею, а не людину; говоримо від свого імені «я вважаю...»; аргументуємо фактами).

Упровадження Державного стандарту базової середньої освіти та філософії НУШ докорінно змінює роль учителя громадянської та історичної галузі. З «транслятора знань» педагог перетворюється на фасилітатора, модератора та ментора.

Формування громадянської компетентності в 9 класах НУШ – це тривалий процес трансформації освітнього простору від авторитарного навчання до партнерства, успішність якого залежить від відходу від формалізму, використання діяльнісних методів навчання та створення в закладі освіти атмосфери демократії, поваги до прав людини та відкритого діалогу. Тільки через власну дію та позитивний досвід партисипації сучасний учень може стати свідомим громадянином України. Змінюється роль – від «транслятора знань» до фасилітатора, модератора та ментора. Наша мета – створити в класі безпечне демократичне середовище, де кожен учень має право на помилку, право бути почутим і простір для реальних суспільно корисних дій. Тільки через досвід демократії в школі ми виховаємо громадян, здатних розбудовувати та захищати демократичну Україну.

Уроки історії, правознавства та громадянської освіти мають стати лабораторією дослідження суспільства. Реалізуючи вимоги Державного стандарту через інтерактивні методи, кейси та соціальне проєктування, ми виховуємо покоління громадян, здатних критично мислити, брати на себе відповідальність і свідомо розбудовувати демократичну Україну.

Для вчителів громадянської та історичної освітньої галузі Кіровоградської області рекомендуємо ознайомитись з матеріалами сайту, на якому розміщено й систематизовано навчально-методичні матеріали для ефективної організації освітнього процесу в 5-9 класах НУШ.

<https://sites.google.com/koippo.in.ua/susp/%D0%B3%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%B0>

Список використаних джерел

1. Державний стандарт базової середньої освіти. URL: <https://mon.gov.ua/osvita-2/zagalna-serednya-osvita/nova-ukrainska-shkola-2/derzhavniy-standart-bazovoi-serednoi-osviti>
2. Концепція розвитку громадянської освіти в Україні. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2018-%D1%80#Text>
3. Наказ МОН України від 09.08.2024 №1120-24 «Про внесення змін до типової освітньої програми для 5-9 класів закладів загальної середньої освіти» <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/programy-5-9-klas/2024/09.08.2024/typova-osvitnya-prohrama-dlya-5-9-klasiv-zzso-1120-vid-09082024.pdf>
4. Методичні рекомендації щодо особливостей організації освітнього процесу на другому циклі базової середньої освіти - базове предметне навчання (7-9 рік навчання). URL: https://drive.google.com/file/d/1-IvTzt93VsaZH3unRZPN0Fe_T6VY-E9z/view?usp=sharing
5. НУШ: навчально-методичний довідник для педагогів закладів загальної середньої освіти (базова освіта): громадянська та історична освітня галузь. URL: <https://sites.google.com/koippo.in.ua/susp/%D0%B3%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%B0>
6. Наказ Міністерства освіти і науки України від 30 липня 2024 року № 1072 «Про затвердження концептуальних засад реформування історичної освіти в системі загальної середньої освіти». URL: <https://mon.gov.ua/npa/pro-zatverdzhennia-kontseptualnykh-zasad-reformuvannia-istorychnoi-osvity-v-systemi-zahalnoi-serednoi-osvity>
7. Практичний довідник учителя громадянської освіти: методичний посібник / О.Пометун, Т.Ремех. Київ, 2018. 96 с.